

Balandlik mintaqalari bo'yicha oilalar tarkibi, undagi ajralishlarning Toshkent iqtisodiy rayoni misolida yaqqol kuzatildi. Aholi sonining qanchalik zich bo'lishi bevosita ajrimlar sonining ko'p bo'lishiga, aholining tog' va tekislik hududlariga nisbatan aynan tog'oldi hududlarida ajrimlar sonining yuqori bo'lishi balandlik mintaqalari bo'yicha demografik jarayonlarni bir-biridan farq qilishini isbotladi.

Tuman qishloqlarida oilalar o'zining milliy urf odatlari qadrlanib kelayotgan, tub joy aholisi bir-birini juda yaxshi taniydigan qishloqlardir. Ajralish umumiy koeffitsiyenti Bo'stonliq va Parkent tumanlari biroz baland ekanligi tog'li tumanlarda yashovchi aholining ham oilaga munosabati qay holatda ekanligini bildirmoqda. Tog'oldi hududlarda umumiy ajrimlar soni 2694 tani tashkil etib, ajralish umumiy koeffitsiyenti 15,5 promillega teng bo'lib, viloyat aholisining aynan 53 % aholisida ajrimlar kuzatilgan. Tog'oldi hududlarga kiruvchi shaharlar va tumanlarda ham

hozirgi kunga kelib ajrimlar soni ortib bormoqda. Aynan mana shu tog'oldi hududga kiruvchi shaharlarda yashovchi oilalarda ajrimlar soni ortishi, o'z navbatida, noto'liq oilalarning oshishiga, farzandlarning psixologik rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatishi ko'paymoqda.

Toshkent viloyatining balandlik mintaqalari bo'yicha ajratilishi bilan aholi zichligining o'zgarib borishi bevosita nikoh va ajralish jarayoniga ta'sir etishi o'rganildi. Hududdagi shahar va tumanlar aholisi oilalarining ajralish jarayoni bevosita geografik joylashgan o'rniga bog'liq ekanligi ko'rib chiqildi. Shahar aholisi oilalari kabi qishloq aholisi oilalarida ham tobora ajralish jarayonining ko'tarilib borayotganligi Ohangaron, Piskent, Yuqorichirchiq kabi tumanlarda aniqlandi. Ajralish jarayonining biroz oshib borayotganligi tog'li hududga kiruvchi Parkent tumanida kuzatilyotganligi bu muammoni chuqurroq o'rganib, tegishli taklif va tavsiyalar berish kerak ekanligini bildiradi.

Adabiyotlar

1. Becker G.S. A Theory of Marriage: Part I. Journal of Political Economy, University of Chicago Press, 1973. vol.81(4), -P. 813-46.
2. Hoffman S. Duncan G. The effect of Incomes, Wages and Benefits on Marital Disruption. Journal of Human Resources 30, 1997. -P.1141-187.
3. Oppenheimer V. Women's Employment and the Gain to Marriage: The Specialization and Trading Model," Annual Review of Sociology, 1997. 23, -P.431-453.
4. Дж.Хаджнал. Европейский тип брачности в ретроспективе. Брачность, рождаемость, семья за три века. -М.: «Статистика», 1997. 75-б.
5. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. -М.: «Мысль», -С. 66.
6. Чуйко В.Л. Брак и развод. - М.: "Статистика", 1975.
7. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (1989-2009 йй.) Монография. - Т.: «Fan va texnologiya», 2010. 156-б.
8. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. -T.: «Noshir» 2019. 183-b.
9. Tojiyeva Z.N. Aholishunoslik siyosati. O'quv qo'llanma. - T.: "Innovatsiya-Ziyo" 2022. 176- b.
10. Tojiyeva Z.N., Do'smonov F.A., Demografiya. O'quv qo'llanma. -T.: «Innavatsion rivojlanish nashriyoti-matbaa uyi», 2020. 424-b.
11. <http://rusk.ru/newsdata>.

REZYUME. Ushbu maqolada Toshkent viloyati aholisi oilalaridagi ajralish jarayoni uning ijtimoiy-demografik va geografik omillari hamda viloyat aholisining qishloq va shaharlari bo'yicha ajralish jarayonini bir-biridan hududiy farq qilishi haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о процессе развода в семьях жителей Ташкентской области, его социально-демографических и географических факторах, а также территориальных различиях в процессе развода жителей региона по селам и городам.

SUMMARY. This article talks about the process of divorce in the families of residents of the Tashkent region, its socio-demographic and geographical factors, and the territorial differences in the process of divorce of the residents of the region by villages and cities.

TOPONIMLERDİN KLASSIFIKACIYASI HAQQIDA

K.M.Seytniyazov – geografiya ilimleriniń kandidati, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: toponim, geografik nomlar, tasnif, etimologiyasi, oronimlar, geografik obyektlar, geografik nomenklatura.

Ключевые слова: топоним, географические названия, классификация, этимология, оронимы, географические объекты, географическая номенклатура.

Key words: toponymy, geographical names, classification etymology, oronyms, oikonyms, ethnography, geographical nomenclature.

Bizdi qorshap turgan haqiqatliqtin har bir obyekti oz atı yamasa atamasına iye. Atamalar tildegi sózlerdin kóp bólegin quraydı. Sózler zat (kitap, stol, stul, televizor), janzat (qus, adam, qasqır), abstrakt túsinikler (dem, gózzalıq, shadlıq), sapa hám ayırıqshalıqlar (jaqsı, úlken, tereń, miynetkesh) hám basqalardı belgileydi. Bul sózlerdin belgili bir anıq predmetine emes, balki birdey obyektlardin pútkil klasına tiyisli. Bular ulıwma atlar yamasa apelıyaciýalar bolıp tabıladı. Lekin, tilde tek bir predmet yamasa predmetke belgi etiwshi, ayırıqsha zat hám janzatları ataytuǵın sózler de bar. Bul tuwrı atlar. Bular gápıne jay atları yamasa toponimler (grekshe topos - "jay" hám onomo - "atama", yaǵnıy jay atamaları) kiredi.

Geografıyalıq atamalar álemi júdá túrme-túr hám qızıqlı. Tuwılǵanımızdan baslap biz bul quramalı hám sheksiz dúnyada jasaymız. Bizin planetamız túrli dáwirler hám tillerge tiyisli geografıyalıq atamaların óz ara

baylanısıwınan toqılǵan. Har kúni biz olardı radioda esitemiz, gazetalarda o'qiymız, televizor ekranları hám kompyuter monitorlarında kóremiz. Olarsız geografıyalıq karta yamasa atlası oyda sawlelendiriwge bolmaydı. Biz turmısımızdaǵı kóplegen hádiyselerdi geografıyalıq atlar arqalı qabıl etemiz. Biraq, biz usı yamasa basqa belgili geografıyalıq at neni ańlatıwın kóbinese kemnen-kem oylaymız [4:304].

Zamanagóy civilizaciyanı geografıyalıq atamalarsız oyda sawlelendiriw mumkin emes. Toponimler jámiyet hám pútkil insaniyat rawajlanıwın ajıralmaytuǵın elementi bolıp tabıladı. Olardıń belgili bir aymaq sheńberindegi ulıwmalığı kóp ásirlik xalıq ámelıy kórkem óneri, geografıyalıq atamaların jaratılıwı nátiýjesi bolıp tabıladı. Geografıyalıq atamalar mámleket, qala yamasa tábiǵiy obyektenen tanısıwdı baslaytuǵın sapar qaǵazı bolıp tabıladı.

Toponimlerdi túsinıw, olardıń qanday payda bolıwı, rawajlanıwı, ózgeriwı, bul processke ne járdem beriwın hám álбетте, neni ańlatıwın ańıqlaw tábiyǵıy kórinedi. Bul sorawlardıń barlıǵı arnawlı pán - toponimikanıń qızıǵıwshılıqları salasında jatadı. Geografiyalıq atamalarǵı úyreniw zárúrshiligi bir qatar ilimiy tarawlar ushın toponimlerdiń zárúrli ilimiy hám ámeliy áhmiyeti menen baylanıslı.

Toponimika - geografiyalıq atamalarǵı, olardıń kelip shıǵıwın úyrenetuǵın ilimiy pán. Bul termin toponimiya túsinigi menen ańıqlanbaslıǵı kerek - bul málim bir aymaqtıń geografiyalıq atamaları kompleksi. Geografiyalıq nomenklatura (latinsha nomenklatura — «isimler dizimi»), taponikon túsinikleri toponimikalıqqa termininiń uqsawı esaplanadı. Sonday eken, toponikon toponimikanıń izertlew obyektı esaplanadı.

Túrli ilimpazlar tárepinen toponimikalıq maǵlıwmatlarǵa túrlishe jandasıwlar, toponimlerdiń túrli klassifikaciýalarınıń bar ekenligine alıp keldi. Ilimiy toponimikalıq klassifikaciýalardıń birinshi urınısları 19 - asırge tuwra keledi, olar túrli morfologiyalıq gruppalar hám semantikalıq tiplerge tiyisiligi kórsetilgen.

1924-jılǵa alım - geograf V.P.Semenov - Tyan-Shanskiy atamalarǵı 7 taypaǵa ajratqan: shaxs ısımleri hám laqaplarınan; shirkew bayramlarınan; tariyxıy atlardan; áyyemgi qawimlerden; túrli hádiyseler hám shaxslar húrmetine tayınlangan; aymaqtıń tippologiyalıq geografiyalıq landshaftın quraytuǵın obyektlerden.

A.M.Selishchev (1939) russha atamalarǵı 7 taypaǵa ajratı: adamlardıń ısımleri hám laqaplarınan alınǵanlar; kásibine kóre adamlardıń ısımlerinen; social hám mülkshilik tiykarda; administraciya menen baylanıslı; xalıqtıń etnik ózgesheligin sáwlelendiriwshi; landshaftın qásiyetlerin hám elatlı punktleriniń rawajlanıw qásiyetlerin sáwlelendiriwshi; abstrakt mániske iye.

Polsha alımı tárepinen islep shıǵılǵan onomastikalıq klassifikaciya C. Tashickiy XX ásir ortalarında toponimlerdi topografikalıq, materiallıq, iyelik hám kishreytiriwge ajratqan [5:512].

“Lingvistik” dep atalıwshı klassifikaciya toponimlerdiń belgili bir tilge múnasábetine kóre málim: málim bir tildiń jergilikli atları, olardıń mánisi pútkilley anıq; málim bir xalıqtıń tilinen kelip shıqqan, lekin ózgeritilgen hám hátte qayta kórip shıǵılǵan atlar; ataqlar; basqa tillerden miyraslar bolıp, zamanagóy dominant tilge uyqas túrde ózgeritilgen; maǵlıwmatlar ushın shet el til atları. Kórinip turıptı, olda, toponimdi bul klassifikaciyaǵa kóre ol yamasa bul túrge beriw júdá qıyın.

Toponimlerdi morfologiyalıq belgilerine qaray ápiwayı toponimler hám quramalı toponimlerge ajratıwǵa háreket etilgen. Ekinshisi, óz gezeginde, 6 kishi túrge bólinedi: at + at; sapa + at; nomer + at; sóz dizbekleri; qısqartpalar; basqa tálim.

Toponimlerdiń etimologiyalıq klassifikaciyası qızıq: pútkilley anıq semantikalıq mániske iye toponimler (etimologiyalıq tárepten anıq); etimologiyalıq analiz nátiyjesinde mánisi ashılǵan toponimler (etimologiyalıq ashıq); mánisin ashıp bolmaytuǵın toponimler (etimologiyalıq uǵımsız). Biraq, waqt ótiwi menen toponimler bir gruppadan ekinshi gruppaga ótiwi múmkin. Tariyxıy (stratigrafiyalıq) klassifikaciya geografiyalıq atlardıń waqtınshalıq shaqırǵına hám olardıń jasqa qaray toponimikalıq qatlamlarǵa bóliniwine tiykarlanadı.

Amerikalıq toponimist J.R.Styuart XX ásirdiń 70-jıllarında ol geografiyalıq atamalarǵı tómendegi klassifikaciyanı usınıs etti: xarakteristikalaytuǵın; associativ; hádiyseler menen baylanıslı; iyelik etiwshi; estelik; xalıq etimologiyalıq; jasalma; másalahát; naduris [2:200].

Toponimikalıq nominaciya obyektleri boyınsha klassifikaciýalaw usınıs etildi: oronimler; gidronimler; fitotoponimler; oykonimler; urbanonimler.

Semantikalıq klassifikaciyası tómendegishe: tábiyǵıy sharayat hám processlerdi sáwlelendiriwshi atamalar (oronimler; gidronimler; fitotoponimler; topıraq - jer toponimleri; hawa rayı - ıqlım toponimleri; zootoponimler); antropotoponimler; sanaat toponimleri; sawda - transport; elatlı punktleri túrleri; etnotoponimler; memorial toponimler; diniy toponimler; migrantlar toponimleri; basqa toponimler (túsindiriw yamasa qandayda bir gruppaga baylanıslı múmkin emes). Házirgi waqıtta semantikalıq klassifikaciya kóbinese qanıgeler tárepinen qollanıladı.

Joqarıdaǵı klassifikaciýalardıń kóplegen strukturalıq bólimleriniń bahsliligi hám saykes emesligi júdá anıq. Olardıń hár birinde sayanıń unamlı hám unamsız tárepleri bar. Hár qanday ilimiy klassifikaciyanı jaratıw máseleleri júdá quramalı. Hár bir sxema izertlewdiń maqset hám wazıypalarına baylanıslı. Filologlar morfologiyalıq hám lingvistikalıq klassifikaciýalarǵa jaqınlaw, tariyxshılar stratigrafiyalıq (toponimlerding jasına qaray), geograflar semantikaga jaqınlaw.

Sózlerine qaray, professor V.A.Juchkevich, ideal formada birlestirilgen klassifikaciya ush tiykarǵı sorawǵa juwap beriw kerek: ne dep ataladı, qanday obyektler; qanday atalıwı, qaysı tilde hám tildiń qanday quralları menen; ne ushın solay ataladı, ısımlerdiń mánisi qanday. Bul toponimiykaning pán retinde pútinligin sáwlelendiredi - birinshi sorawǵa juwap geografiyaǵa, ekinshisine - filologiyaǵa, úshinshisine - toponimiykaǵa tiyisli. Biraq sonı aytıwımız kerek, ilimpazlar tárepinen birden-bir universal klassifikaciya sxemasın jaratıw keleshek máselesi bolıp tabıladı [3:288].

Oronimikalıq toponimler. Geografiyalıq atlardıń bul toparı relyeftiń ayırıqsha qásiyetlerin sáwlelendiredi. Taw dizbeklerdiń hám shıńlardıń kóplegen ataqlı atları (Kordilyera, Serra Madre, Himolay, Montblan, Kilimanjaro hám basqalar) releftiń ayırıqsha qásiyetleri menen baylanıslı.

Toponimikalıq Ullı Britaniyada oronimikalıq atamalar keń tarqalǵan. Skandinaviya hám irland kelip shıǵıwı armagh, ardglass, auchtermuchty, auchterarder toponimları ar, ard, auchter - "biyiklik, tóbe" sózlerinen kelip shıqqan.

Skandinaviya bólekleri ben, beinn, beann - "taw", baraban - "dizbe", kreyg, krag, kreg - "tas" ben nevis, ben kraachan, kraigavon, creag meagaidh, pen y graig, ardcrag, drumchapel, drumnacany, drumnadrochit, dunderum, min drum sıyaqlı oikonimler tiykarında "tas" jatadı.

Áyyemgi ingliz atamaları. Abingdon, bredon, Willesden "dán, den" - tóbelik, túsiw sıyaqlı relyef atamaların saqlap qalǵan. Norvegiya kelip shıǵıwı toponimlerinde "hou" bóleksheleri ámeldegi - tóbelik, tóbelik hám qalıplestiriwshi xau, Norfolk, hou, arqa Yorkshire.

Toponimika jer maydanınıń túrli qásiyetleri menen baylanıslı kóplegen atamalarǵı sáwlelendiredi: tawlar, oypatlıqlar, otlaqlar, tegislikler hám basqalar.

Turkiy tillerdegi alataw (ráń-bären tawlar) hám qarataw (qara tawlar) toponimleri qızıq - Aziyanıń kóplegen dizbeleriniń atamaları (Ili, Jungriya, Kuznetsk Alataw; Tyan-Shandaǵı Qarataw dizbeleri, Mańǵışlaq yarım atawında, Kazaxstan hám basqalar). Bul atamalar tuwrıdan-tuwrı reń belgisine iye emes.

"Alataw" termini jazıq tawlardı ańlatardı, olardıń janbawırlarında aq qar daqları almasıladı, taslı taslardıń qara jayları hám alp otlaqları. Qarataw bolsa shól, yarım shól hám sahra ósimlikleri bolǵan tómén taw dizbeleri bolıp, qar oramı tolıq joq [5:512].

Aktaw, Aqtóbe, Kókshetaw, Kentaw, Taldıqorg'an, Úst-Kamenogorsk, Arqalıq, Kapshaǵay toponimlerinde tawlar, ádirler, dizbeler hám basqalardı xarakteristikalaytuǵın elementler de bar.

Hawa rayı - ıqlım toponimleri. Arnawlı bir aymaqtıń meteorologiyalıq hám ıqlım sharayatın sáwlelendiriwshi toponimlerdiń bar ekenligi májburiy emes. Toponimikada bul atamalar toparı eń kem ushraytuǵın atlardan biri bolıp tabıladı. Meteorologiyalıq terminologiya sezilerli

toponimikaliq aktivlikke iye emes. Bul tábiyiy processlerdiń ózleriniń dinamikligi menen baylanıslı bolıp, olar bul sózlik penen ańlatpalanadı hám ańqlanadı. Olardıń toponimler arqalı ańqlanıwı ushın xalıqtı talay uzaq, uzaq hám turaqlı baqlawlar yamasa turaqlı hádiyse hám processlerdiń bar ekenligi zárúr.

Gidronimikaliq atamalar. Planeta toponimikasında suw hawızleri tiykarında berilgen atamalar júda keń tarqalğan. Jerdiń suwı - aǵar hám turaqlı, kól hám bulaqlar, dáryalar hám saylar - fizikalıq-geografiyalıq, ximiyalıq hám basqa qásiyetlerine kóre júda túrme-túr bolıp tabıladı. Gidronimikaliq toponimlerde suwdıń aǵımı, reńi, dámi, iyisi, kanal hám tegisliktiń tábiyatı ashıp beriledi.

Til hám qawimlerdiń túrli-tumanlıǵı menen baylanıslı halda Ullı Britaniyanıń gidronimleri. Bul aymaqta affiks jasaytuǵın toponimler kóp. Sonday eken, "aber" bóleksı -

keltlardan kelip shıqqan (dárya awızı, qosıw, suwdıń gezlesiwi) hám aberistvit, aberdifı, aberdin, abergavenni, aberutvenni payda etedi; "Inver, ishki" bóleksheniń skandinaviya kelip shıǵıwı - dáryanıń awızı, dáryalardıń inverness qosılıwı.

Tillerdiń morfologiyalıq klassifikaciyası. Geografiyalıq atamalardıń lingvistikaliq tiyisliligi toponimiykanıń tiykarǵı máselelerinen biri bolıp tabıladı. Toponimniń qaysı tilge (házirgi yamasa joǵalğan) tiyisli ekenligin bilmesten turıp, onıń mánisin aydinlastırıp bolmaydı. Toponimlerdi analiz qılıwda tildiń dinamikaliq ekenligin, onıń sóz baylıǵı ózgeriwin esapqa alıw kerek. Tillerdiń aymaqlıq bólistiriwi ózgeriwsiz qalmaydı. Sonday eken, toponimlerdiń tarawları tariyxıy hám basqa sebeplerge kóre tildiń óziniń tarqalıw shegarasınan talay keń yamasa tar bolıwı múmkin.

Adebiyatlar

1. Караев С. Топонимика. -Т.: Изд-во Национального общества философов Узбекистана, 2006. –С. 320.
2. Басик С.Н. Общая топонимика: Учебное пособие для студентов географического факультета. - Мн.: БГУ, 2006. –С. 200.
3. Жучкевич В.А. Общая топонимика. –Минск: «Высшая школа», 1980. –С. 288.
4. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. –М.: “Мысль”, 1995. –С. 304
5. Пospelов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: около 5000 единиц. // Отв.ред. Р.А.Агеева. - М.: ООО “Изд.АСТ”, 2001. –С. 512.
6. Суперанская А.В. Что такое топонимика? -М.: «Наука», 1985. –С. 176.
7. Hakimov Q.M. Toponimika: Darslik. –Т.: «Mumtoz so‘z», 2016. 368-b.

REZYUME. Maqolada Geografik nomlar olami juda xilma-xil va qiziqarli ekanligi izohlanadi. Ismlar tildagi so'zlarning ko'p qismini tashkil qiladi. Olimlarning turli talqinlari toponimlarning tasniflanishiga olib keldi. Toponimlarning lingvistik tasnifi lisoniy munosabatlarga, geografik nomlarning tarixiy tasnifi esa toponimik qatlamlarning yoshiga qarab amalga oshiriladi.

РЕЗЮМЕ. Мир географических названий очень разнообразен и интересен. Названия образуют большую часть языковых единиц. Разные толкования со стороны учёных, привело к классификации топонимов. Лингвистическая классификация топонимов является языковым явлением, а историческое классификация географических названий основывается на возрасте топонимических слоев.

SUMMARY. The world of geographical names is very diverse and interesting. Names consists the majority of language words. Different interpretations by scientists led to the classification of toponyms. Linguistic classification of toponyms is based on linguistic issues, and historical classification of geographical names is based on the age of toponymic layers.